

ՌԱՖԱՅԵԼ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԵԱՆ
Պատմական գիտությունների դոկտոր

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ՈՍԿԵԴԱՐԵԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՕՍՈՒԹԵԱՆ՝ ՄԱՍԻԿՈՆԷԻՑ ՈՒԽՏԻ ՎԵՐԱԾՆՈՂՆ ՈՒ ՄՇԱԿԸ

1932 թ. Փարիզում կայացած ՀՅԴ 12-րդ Ընդհանուր ժողովին Նժդեհը մասնակցում էր իբրեւ Բուլղարիայից ընտրուած պատգամաւոր, ուր նա առաջարկեց քննարկել երեք հիմնական հարց.

ա) ձգտել, որ գաղութահայութիւնը դառնա զինական գործօն Հայաստանի ինքնապաշտպանութեան գործում,

բ) կազմակերպել հայ երիտասարդ սերունդը ապակուսակցական հողի վրայ,

գ) բոլոր ուժերը կենտրոնացնել հակաթուրքական ճակատում¹:

Համագումարի որոշումով 1932 թ. վերջին, որպէս ՀՅԴ գործիչ, Նժդեհը մեկնեց ԱՄՆ եւ 1933 թ. յունուարի 14-ին հիմնեց Յեղակրօն Ուխտերը, որը նա թէւ ՀՅԴ 12-րդ ժողովի որոշմամբ մտադիր էր կազմակերպել «ապակուսակցական հողի վրայ», բայց կուսակցութեան ղեկավարութեան ջանքերով ստիպուած եղաւ համաձայնել, որ կառոյցը կոչուի «ՀՅԴ յեղակրօն ուխտեր», որը 1941 թ. յուլիսի 3-ին անուանափոխուեց «Հայ երիտասարդաց դաշնակցութիւն»: Յեղակրօնութիւնը հիմնելու նախագիծը եւ գաղափարական սկզբունքները նա ամփոփ կերպով ներկայացրել էր դեռեւս 1927 թ. Սալոնիկում լոյս ընծայած «Որդիների պայքարը հայրերի դէմ» ծրագրային աշխատութիւնում, ապա Սոֆիայի «Խոռովք» ամսագրում 1932 թ. տպագրուած «Յեղակրօնութիւնն իբրեւ յաղթանակի գորոյթ» յօդուածում, ինչպէս նաեւ՝ «Յեղի ոգու շարժը» գրքոյկում:

Խօսելով յեղակրօն շարժումը սկզբնաւորելու անհրաժեշտութեան մասին, Գ. Նժդեհը գրում է, որ այդ կազմակերպութիւնը նա ստեղծել էր.

ա. Պարտաւորականութեամբ տառապող գաղութահայութեան՝ յատկապէս երիտասարդ հատուածին հոգեփոխելու, նրան ազգային գիտակցութիւն, ուժ ու վստահութիւն ներարկելու, «որով անհայրենիք հայութիւնը հոգեւոր զրահ կը հագնի՝ օտար միջավայրերի այլասերիչ ազդեցութիւններին յաջողապէս դէմ դնելու համար» («Յեղակրօնութեան Հաւատամքը» աշխատութիւնից):

բ. «Քէմալական իշխանութեան հաստատման առաջին իսկ օրերից... Թուրքիայում կատարուած ցեղասպանութիւնն արդարացնելու կամ ծայրայեղ դէպքում հասկանալի դարձնելու... թուրքերի հակահայկական քարոզչական արշաւի» դէմն առնելու.

գ. «Հայկական սպանդին հետեւող բարոյական եղեռնի՝ հայերի վարկաբեկմանը» դիմակայելու՝ իբրեւ ինքնապաշտպանական քայլ.

¹ ՀՀ ԱԱՆ արխիւ, ԿԳՖ, գ.11278, հտ. 2: Հմմտ. Ռաֆայել Համբարձումեան, Գարեգին Նժդեհ, Կենսագրական յաւելումներ, անտիպ գրութիւններ ու խորհրդածութիւններ., Երեւան, 2005 թ., էջ 264:

դ. Հայկական հին կուսակցությունների կողմից Հայոց դատից հրաժարուելու եւ Թուրքիային մերձենալու մտայնութեանը «ո՛չ» ասելու եւ հայութեանը «Թուրքիայից ունեցած տարածքային պահանջներին տէր դարձնելու» նպատակով²: Ընդ որում, ինչպէս ամերիկեան թերթերից քաղած մեջբերումների վկայակոչումներով Աւօն է գրում, Նժդեհը հայամէտ քարոզչութիւն է իրականացնում նաեւ «Նիւ Եորքի, Փրովիտենսի, Պոսթընի, Պըֆլոյի, Տիթթոյիտի, Սէնթ Լուիզի, Համիլթընի, Կոլտի, Ֆրեզնոյի, Լոս Անճելըսի, Սան Ֆրանցիսկոյի, Թորոնթոյի, Սէնթ Քաթերինսի եւ այլ վայրերու ամերիկեան մամուլի էջերէն»³, որոնք տեղեկատուութիւններ եւ յօդուածներ են հրապարակում նրա բանախօսութիւնների եւ գործունէութեան այլ բնագաւառների մասին:

1933 թ. յուլիսի 16-ին Բոստոնի «Հայրենիք» ամսաթերթի սրահում անցկացուած՝ կազմակերպութեան առաջին ներկայացուցչական ժողովի (ուր 8 շրջաններից հաւաքուած էր մօտ 40 երիտասարդ) որոշումով 1934 թ. յունիսի 1-ից 3-ը, դարձեալ «Հայրենիք» սրահում, Գարեգին Նժդեհի նախագահութեամբ (նաեւ վարում էր ժողովը) անցկացուեց ՀՅԴ Յեղակրօն ուխտերի անդրանիկ համագումարը (ներկայ էին 40 կազմակերպութիւնների («Ուխտերի») ընտրեալ ներկայացուցիչներ): «Յեղակրօն Ուխտերէն առաջ- գրում է «Հայրենիք» ամսագիրը,- Ամերիկայի կարգ մը քաղաքներու մէջ ունէինք «Հայորդիներ», «Ապրիլեան սաներ» եւ զանազան անուններով պատանեկան ու երիտասարդական խումբեր: Յունիսի 1-ի համագումարին զիսաւոր նպատակը եղաւ ցան ու ցրիւ բոլոր այդ երկսեռ խումբերն իրար մօտ բերել... Տեղեկագիրը կ'ըսէ նաեւ, որ մինչեւ այժմ կազմուած են 44 ուխտեր՝ աւելի քան 1500 անդամներով⁴ ...

Ժողովը յունուարի 14-ը հռչակեց ցեղակրօնների օր, օգոստոսի 10-ը՝ «Դրօշակի օր», Բարսեղ Կանաչեանի եւ Ժորժ (Գեորգ) Կառվարենցի «Յառաջ նահատակ» երգը՝ ցեղակրօնների ժամանակաւոր քայլերգ, «Հայրենիք» շաբաթաթերթի անգլերէն տարբերակը (Hairenik Weekly (Հայրենիք Ուիքլի) յայտարարուեց ցեղակրօնների պաշտօնական շաբաթաթերթ: Համաժողովը ընտրեց Յեղակրօն ուխտերի առաջին Կեդրոնական վարչութիւնը: Կեդրոնական վարչութեան անդամներ ընտրուեցին «Արա Անլեան (Եունիըն Սիթի), Խաչիկ Մ. Պոզոյեան (Պրաքթըն), Ասատուր Կիրակոսեան (Ուստը), Յակոբ Յակոբեան (Մալպորո), Նազելի Իսպիրեան (Շիքակո) եւ Տիգրան Մուրատեան (Տիթթոյիթ): Եօթերորդ անդամի մը ընտրութիւնը վերապահուեցաւ Գալիֆոռնիային եւ ընտրուեցաւ Գարեգին Ռոստիկեանը: Կեդրոնական վարչութեան իբրեւ անդրանիկ ատենապետ գործի զլուխ անցաւ... Ասատուր Կիրակոսեան: Կեդրոնական վարչութեան կից իբրեւ խորհրդական նշանակուեցան Համաստեղ եւ Յովի. Տէր-Յովհաննէսեան, իսկ մնայուն գործադիր քարտուղար ընտրուեցաւ Ճէյմս Մանտալեան»⁵:

Այսպիսով՝ ցայսօր գործող Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան երիտասարդական կազմակերպութիւնը հիմնել է Գարեգին Նժդեհը⁶:

² Գ. Նժդեհ, Ինչո՞ւ ստեղծուեց ցեղակրօն շարժումը, Գարեգին Նժդեհ, Հատընտիր, 2001 թ., էջ 312-315:

³ Աւօ, էջ 240:

⁴ «Հայրենիք» ամսագիր, 1934, թիւ 9, յուլիս, էջ 155:

⁵ Կարօ Գեորգեան, Ամէնուն տարեգիրքը, Պէյրուք, 1963 թ., Ժ տարի, բացառիկ, էջ 417-418:

⁶ Աւելի մանրամասն տե՛ս Կարօ Գեորգեան, Ամէնուն տարեգիրքը, 1963, էջ 413-423:

«Գ. Նժդեհ... իր խօսքին ուժգնությամբ,- գրում է Կարո Գեորգեանը,- ստեղծեց համատարած ու յեղաշրջող խանդավառություն: Օտարանալու վտանգին ենթակայ իրենց ցեղային արժանաւորութեան անտեղեակ եւ ազգային ոգիի, շունչի ու ինքնասիրութեան կարօտ հազարաւոր երիտասարդներ զանգուածօրէն ենթարկուեցան անօրինակ հոգեփոխութեան մը, որ լոյսի, յոյսի ու հաւատքի նոր հորիզոններ կը բանար իրենց առջեւ: Գ. Նժդեհ, հայ ցեղի ինքնություն մեծութիւնն ու անփոխարինելի հմայքը կը դաւանէր իբրեւ գլխաւոր խարիսխը մեր ժողովուրդի յաւերժական գոյութեան: Իր ցեղաշունչ պատգամները, զորս կը բանաձեւէր միշտ իր ճառերուն իբրեւ առանցք, երբէք չունեցան այլամերժ արտայայտութիւն եւ այլ ցեղերու հանդէպ արհամարհոտ խորք ու բովանդակութիւն... Ինչ որ Հայ Երիտասարդաց Դաշնակցութիւնը կը բնորոշէ այսօր իբրեւ հայադրօշմ, հայաշունչ եւ խանդավառ կազմակերպութիւն, արդիւնքն է երեսուն տարիներ առաջ Գ. Նժդեհի ցանած այդ հարազատ սերմերուն, արդիւնքն է այն գիտակցութեան ու հաւատքին, զորս կրցաւ ան տիրաբար ներշնչել իր հմայիչ խօսքին ունկնդիր հազարաւոր երիտասարդներուն: Երեսուն տարիներ յետոյ, այսօր ալ, Հայ երիտասարդաց Դաշնակցութիւնը երախտապարտ է իր հիմնադիր եւ մեծանուն ուսուցչին՝ Գարեգին Նժդեհին, որ այնքան հիմնական ու հրաշալի գործ տեսաւ Ամերիկայի մէջ 1932-1934 թուականներուն»⁷:

Գ. Մելիտենցու խօսքերով, ազգային, քաղաքական եւ մշակութային գործիչներից շատերն էին այդ ժամանակ այցելում ԱՄՆ, բայց «Նժդեհն էր, որ ցեղաշունչ խօսքով կրցաւ Ամերիկայի մէջ ծնած ու մեծցած նոր սերունդը կազմակերպել ՀՅԴ դրօշին տակ»⁸:

Նժդեհ մէկ տարւումն մէջ իրարու մօտ բերաւ, հոգեկան կապով իրարու շողկապեց աւելի քան 2000 երիտասարդներ⁹՝ առանց հասկնալու անոնց լեզուն (*անգլիախօս էին - Ռ. Հ.*), եւ առանց հասկնալի դառնալու անոնցմէ»¹⁰...

Յակոբ Սիրունին ՀՀ ԱԱՆ դիւանում պահպանող «Գարեգին Նժդեհի եւ Ցեղակրօնութեան մասին» ցուցմունքի մէջ գրում է, որ ՀՅԴ ԱՄՆ Կենտրոնական կոմիտէի հրաւերով 1933 թ. այդ երկիր է ժամանում Նժդեհը, որը տեղի դաշնակցական կազմակերպութիւնների մէջ մեծ խանդավառութիւն է առաջացնում: Նա սկսում է հիմնել երիտասարդական կազմակերպութիւն, որն անուանում է «ցեղակրօնութիւն»: Ամերիկայի ո՛ր քաղաքում որ լինում էր նա, տեղերում հիմնում էր այդ կազմակերպութեան մասնաճիւղ: Սիրունին նշում է, որ Նժդեհը ԱՄՆ-ում աշխատում էր երեք ուղղութիւններով.

ա. Քարոզում էր դաշնակցութեան գաղափարներ եւ Դաշնակցութիւն, ոգեշնչում էր տեղական կոմիտէները կամ հիմնում էր նորերը:

բ. Դրան զուգահեռ, նա աշխուժացնում-վերակազմաւորում էր թոյլ գործող մասնաճիւղերը:

գ. ԱՄՆ-ի գրեթէ բոլոր հայաշատ քաղաքներում, ուր գործում էին Դաշնակցութեան կոմիտէներ կամ կային որոշ թվով հայ երիտասարդներ, հիմնում էր կազմա-

⁷ Կարո Գեորգեան, Ամենուն տարեգիրքը, 1963, էջ 414-415:

⁸ Աւօ, Նժդեհ, էջ 465:

⁹ Ս. Քարէնցի վկայութեամբ՝ 60 ցեղակրօն կազմակերպութիւններ («ուխտեր»)՝ 2500 անդամներով, Աւօ, էջ 514:

¹⁰ Յովակիմ Խուշպուլեան: Տե՛ս Աւօ, Նժդեհ, էջ 508:

կերպության մասնաճիւղեր¹¹:

Ղ. Զատիկեանը վկայում է. «Երբ կը բանախօսէր, իր աջ ձեռքը սրբտին վրայ կը դնէր»¹²:

...Սակայն իր ճառերի թողած ազդեցութեան եւ ուժի մասին ամենակարճ բնորոշումը տուել է հէնց ինքը՝ գրելով. «Կատարեալ ղեկավարը սիրտ է դնում իր ամէն խօսքի մէջ, ահա թէ ինչու էթէ կտրէք նրա խօսքերը՝ նրանից արիւն կը կաթի...»:

1941 թ. յուլիսի 3-ին ՀՅԴ Ցեղակրօն ուխտերի Չիկագոյի պատգամաւորական 8-րդ ժողովը, նկատի առնելով, որ ԱՄՆ-ը Գերմանիայի դէմ պատերազմի մէջ է եւ Դաշնակցութեան հակառակորդները Ամերիկայի պետական ու այլ շրջանակներում ցեղակրօն ուխտերը հռչակել էին նացիստական ցեղամոլութեան դաւանակից կամ գործակից, իսկ «Գերմանիոյ դէմ մղուող պատերազմի այդ օրերուն, նման զրպարտութիւն անախորժ անդրադարձ միայն կրնար ունենալ կազմակերպութեան վարկին եւ անոր գործունէութեան վրայ», աւելի քան հինգ ժամ տեւած վիճաբանութիւններից յետոյ որոշեց անուանափոխուել «Հայ երիտասարդաց դաշնակցութիւն»¹³:

«Գերազանցօրէն հայկական է ցեղակրօնութեան գաղափարը,- գրում էր Նժդեհը,- այդ դաւանանքը որեւէ հանգիստութիւն չունի այլ վարդապետութիւնների հետ»¹⁴:

«Հայը Հայաստանից դուրս, ենթակայ է վատասերումի: Այդ չարիքի դէմ պայքարել հնարաւոր է միայն ցեղային արժէքների, առաքիւնութեանց եւ սրբութիւնների խոր ճանաչումով ու վերապրումով,- մի բան, որ հիմնաւորեցի եւ անուանեցի Ցեղակրօնութիւն: Դրա նպատակն է՝ անհայրենիք հայութեանը հոգեւոր ու քաղաքական անտուն-անտիրութիւնից փրկելով, դարձնել հայրենաստէր: Դա հայրենաստիրական շարժում է, որի մէջ վերանորոգւելով միայն պիտի միանան հայութեան բոլոր հատուածները» (*Ինքնակենսագրութիւն*):

Մէկ այլ առիթով նա գրում է. «Քանի որ գաղութահայութեան ամենամեծ զանգուածն ապրում է ԱՄՆ-ում, որտեղ մեր սերնդին ամենամեծ վտանգն է սպառնում (ի դէմս ամերիկեան միջավայրի ամենակոյ, ձուլող յատկութեան), եւ ցեղակրօն շարժումը սկզբնաւորեցի Ամերիկայում: Ցեղակրօն շարժումը ոչ մի ընդհանուր բան չունի եւ չէր կարող ունենալ օտար վարդապետութիւնների հետ, քանզի այն, նախ եւ առաջ, բարեփոխիչ շարժում-վերածնունդ է, որ հնարաւոր է միայն սեփական, այլ ոչ փոխառուած արժէքներով»¹⁵:

«Մեր մտաւորականութեան հոգեւոր ղեղնախտով տառապող մասը... վատաբանեց. «Ցեղակրօնութիւնը հիթլերութիւն կը հոտի»: Նա այսպէս չարամեկնեց, գիտնալով հանդերձ, որ ցեղակրօնութիւնը ծնունդ է առել մեր հայրենի լեռնաշխարհի գլխին կախուած մեծ վտանգի օրերին, երբ մարդկութիւնը լսած չէր հիթլերականութեան մասին: Յանձին մեր Դաւիթբեգեան ցեղապահ ուխտերի՝ 1920-ին գործեց ու

¹¹ Վ. Յովսէփեան, «Նժդեհի ի ԿԳԲ» ռուսերէն գիրքը, Երեւան, 2001 թ., էջ 139-141:

¹² Աւօ, Նժդեհ, էջ 511:

¹³ Գ. Գեղորգեան, Ամէնուն տարեգիրքը, Պէյրութ, 1963, էջ 418-419:

¹⁴ «Ամերիկահայութիւնը» աշխատութեան «Ցեղակրօն ուխտեր» եւ «Ցեղակրօնութեան հաւատամքը» բաժինները:

¹⁵ «Ինչո՞ւ ստեղծուեց ցեղակրօն շարժումը», թարգմանութիւն ռուսերէնից, տե՛ս Գաբրէլին Նժդեհ, Հատընտիր, Երեւան, 2001 թ., էջ 313:

յաղթանակեց ցեղակրոնությունը»¹⁶:

Նժդեհին քննադատողներից էր նաեւ նշանաւոր հայագէտ ու գրող Յակոբ Միրունին, որը վերը մէջբերուած փաստաթղթում նշում է, որ ինքը ժամանակին յօդուածներով հանդէս է եկել մամուլում, արտայայտել իր բացասական վերաբերմունքը ցեղակրոնութեան նկատմամբ, նշել, որ ցեղ կարող են պաշտել միայն յետամնաց ու քոչւոր ժողովուրդները, որ գտարին ազգեր գոյութիւն չունեն եւ որ ցեղակրոնութեան գաղափարը հայ ժողովրդի համար խորթ է, իսկ դրա քարոզչությունը՝ դոնքիշոտություն¹⁷:

Այստեղ հարկ է շեշտել, որ ցեղակրոնությունը իբրեւ զուտ ազգային ու իւրատիպ գաղափարախօսութիւն, իտալական եւ գերմանական այլամերժ ցեղապաշտութիւնից յատկապէս տարբերում ու առանձնանում է քրիստոնէական դրոշմով՝ տարօնականութեամբ, որը քարոզելով սեփական ժողովրդի ու հայրենիքի հանդէպ պաշտամունք, ուրիշ ժողովուրդներին նսեմացնելու, նրանց անլիարժէք համարելու խտրականութիւնից զերծ է եւ գերազանցապէս ինքնապաշտպանական բնոյթ ունի: Յաւօք, Նժդեհի ցեղակրոնությունը ոմանց կողմից աղաւաղուել ու սխալ մեկնաբանություններով է քարոզուել դեռեւս ստեղծման փուլում: Ցեղակրոնութեան առաջին աղանդը «Մարտկոցական» կոչուած շարժման պառակտումից յետոյ 1933 թ. հոկտեմբերին ստեղծուած «Արեւմտահայ ազատագրական ուխտն» էր, որը ցեղակրոն ուխտերի գաղափարախօսությունը խեղաթիւրելով՝ դարձրեց հեթանոսություն եւ մօտեցրեց նիցշէական աստուածամերժութեանը: (*Տե՛ս նրանց «դաւանանքը», Մ. Լալայեան, Ցեղակրոն ու տարօնական շարժումներն ու Գարեգին Նժդեհի գործունէությունը, Երեւան, 2001 թ., էջ 10-11*):

Քանի որ Նժդեհը տասնամեակներ շարունակ հայրենիքում փակի տակ եղած հեղինակ է եղել, նրա աշխատութիւններն ու մտքերը նենգափոխել-սխալ են ներկայացրել նաեւ մերօրեայ Հայաստանում: Խօսքը յատկապէս վերաբերում է ցեղակրոնությունը քրիստոնէութեանը հակադրելու անհեթեթութեանը, որին հասան ոմանք՝ նրա մտքերը ամբողջությունից կտրելու, կամայական մեկնաբանելու ճանապարհով: Նշուած խեղաթիւրումների համար «հիմք» են ընդունել նրա երկու աշխատութիւնները՝ «*Ցեղակրոն ուխտեր եւ ցեղակրոնութեան հաւատամքը*» (1933 թ.) եւ «*Մեր յեղափոխութեան արարիչը*» դամբանականը, որ նա խօսել է Քրիստափոր Միքայէլեանի շիրիմին (1924 թ.): Այդ աշխատութիւններից արուած մէջբերումներով էլ բացայայտենք խեղաթիւրությունն ու թիրիմացությունը:

Առաջին աշխատութիւնից վկայակոչում են դրա՝ իրենց կողմից խմբագրուած ու մկրատուած տարբերակը (որ տպագրել են մի քանի անգամ) եւ յայտարարում, թէ Նժդեհը քրիստոնէութեան փոխարէն նոր կրօն է ստեղծել:

Մէջբերենք ցեղակրոնութեան անհրաժեշտութիւնը հիմնաւորող նշուած աշխատութեան այն հատուածները, որոնց միտումնաւոր աղճատումով կատարուեցին վերոյիշեալ հետեւությունները. «Ցեղակրոնի համար չկայ աւելի մեծ վատութիւն, քան հոգեւոր խզումը սերունդների միջեւ: Նորահաս սերունդը կտրուե՞ց անցնող կամ անցած սերունդներէն - նա էապէս կտրուում է մինչ այդ գոյութիւն ունեցող ցեղի

¹⁶ Ցեղի յաւիտենական զենքը, Հատընտիր, 2001 թ., էջ 334:

¹⁷ Վ. Յովսէփեան, նշվ. աշխ., էջ 142:

արժեքներն ու սրբություններն, կրօնն ու բարոյականն»:

Ոչ մեկ կասկած, որ սերունդների միջև հոգեւոր խզումը աշխարհի ամենավատ բանը համարող Նժդեհը, որը ցեղակրօն ուխտերի համար աւելի «մեծ վատություն» չի տեսնում, քան կտրուելը «ցեղի սրբություններն, կրօնն ու բարոյականն», չէր կարող մի նոր կրօն հիմնել: Այնուհետև շարունակում է. «Իսկ եթե կրօն է դա (ցեղակրօնությունը- Ռ. Հ.), ապա դա կրօն է ցեղային հպարտության, ուժի եւ արիության, դա քո կրօնն է, նորահաս սերունդ»:

Ցեղակրօնության «Հաւատամքի» մէջ գրում է. «Ես ցեղապաշտ եմ, եւ ահա պաշտում եմ մի այլ աստուածություն- ցեղի արիւնը, որի անարատության մէջ է իմ ցեղի ապագան» (հատուած Դ):

Այս մի քանի նախադասության մէջ Նժդեհը Աստուած - կրօն է համարում.

Ցեղի հպարտությունը, արիությունը, ուժը եւ արիւնը:

Այսքանից եզրակացնենք, որ Նժդեհը քրիստոնէությունից հրաժարուել, դարձել է բազմաստուած կամ առնուազն՝ «արիւնակրօնութիւն» է քարոզում՝ Աստուած հռչակելով ցեղի արիւնը...

Հասկանալի է՝ բերուած մտքերը եւ իր կողմից շեշտող «մի այլ աստուածություն» բառակապակցությունը չեն անտեսում իր մայր դաւանանքը՝ հայոց քրիստոնէականը, ոչ էլ որեւէ հիմք են տալիս՝ նրան նոր կրօնի հիմնադիր համարելու, ինչպէս «չարամեկնեցին» (իր բառն է) մի քանիսը: Նա ամերիկահայ երիտասարդութեանը քարոզում է ցեղակրօնութիւն, «որով անհայրենիք հայությունը հոգեւոր զրահ կը հագնի՝ օտար միջավայրերի այլասերիչ ազդեցություններին յաջողապէս դէմ դնելու համար», քարոզում է մայր կրօնից բացի «պաշտել նաեւ մի այլ աստուածություն - ցեղի արիւնը»: Իսկ «Ցեղակրօնութիւնն իբրեւ յաղթանակի զօրոյթ» աշխատութեան մէջ գրում է, որ ցեղը «Ժամանակների վկան է, յաւիտենական հայր, Աստծոյ գործակիցը»: Այստեղ եւս նա ոչ միայն նոր կրօն, նոր Աստուած չի ստեղծում-յօրինում, այլ ցեղը բարձրացնելով հասցնում է Աստծուն՝ հռչակելով «Աստծոյ գործակիցը»: Պատկերաւոր մտածողութիւն, որով հայերս սովոր ենք շեշտել երեւոյթի գերկարեւորութիւնը, ինչը բնական է մեր լեզուամտածողութեան համար («Քեզ Աստծոյ չափ սիրում եմ», «Դու իմ Աստուածն ես», «Կարօտից մեռնում եմ», «Մեռա սպասելով», «Հազար տարի չեմ տեսել» եւ այլն):

Այժմ քննենք «Մեր յեղափոխութեան արարիչը» յօդուածը:

Քանի որ այն ընդամենը երեք էջ է, խաթարիչները չեն համարձակուել բնագիրը հրատարակել կրճատում-աղաւաղումներով, ուստի ամբողջ խօսքից անջատել են խեղաթիւրելու համար իրենց պէտք եկած մասը, ներկայացրել ու մեկնաբանել իրենց ուզած ձեւով՝ թէ իբր Գարեգին Նժդեհը հայ ժողովրդին ասում է. «Ի՞նչը մղեց քեզ միամտօրէն հաւատալու ցնորապաշտ Նազովրեցու վտանգաւոր խօսքին: Դու խաբուած ես, ժողովուրդ, որ զոհն ես քրիստոնէական բարոյախօսութեան, որ շարունակում է մնալ որպէս ներկ եւ շարք, որպէս քօղ եւ դիմակ՝ ուժեղների հոգու համար»:

Մինչդեռ Նժդեհի խօսքերը ճիշտ մէջբերելու դէպքում ուրիշ բան է պարզուում: Ահա այդ հատուածը՝ բովանդակութեան եւ մտքի վրայ էականօրէն չանդրադարձող որոշ կրճատումներով.

«Գողգոթայէն՝ Արեւմտահայաստանէն կը բարձրանար աղաղակը հաւաքավառ

խաչեցեալի (*հայրութեան - Ռ. Հ.*),- օգնութիւն, փրկութիւն ինձ: Իսկ մարդկութիւնը՝ յանցաւոր ու անտարբեր, կը պատասխանէր.

- Ծարա՞ւ ես, արբ արցունքդ...

- Կոտորու՞մ ես, որովհետեւ թոյլ ես...

... Վաղուց է ինչ եկեղեցիներիդ զանգերի քաղցր դողանքը չես լսում, առանց իտեալի եւ վեհութեան կը սողա՞ս միայն - ստրո՞ւկ ես՝ դո՞ւ ես մեղաւոր, դո՞ւ: Ի՞նչը մղեց քեզ միամտօրէն հաւատալու ցնորապաշտ Նազովրեցու վսեմ, բայց վտանգաւոր խօսքին: Ո՞վ ասաց, որ թոյլը մեղաւոր չէ, որ թոյլ է...

Դու խաբուած ես, ժողովուրդ, որ զոհն ես քրիստոնէական բարոյախօսութեան, որ շարունակում է մնալ որպէս ներկ եւ շպար, որպէս քօղ եւ դիմակ՝ ուժեղների հոգու համար: Թուլութիւնը, ասում է աշխարհը, ծնունդ է սնուցանելու ուժը: Ուժն է ծնում իրաւունքը...

Ա՛յս էր աշխարհը հայկական Գողգոթայի հանդէպ...

Այսպէս կը պատասխանէր մարդկութիւնը մահուան դատապարտուած այս ժողովրդին»: (**Պարեգին Նժդեհ**, *Հատընտիր*, *Երեւան, 2001, էջ 306-307*):

Նախ՝ այս խօսքերը քրիստոնէութիւնը մերժող, առաւել եւս «Նոր կրօն» ստեղծելու հիմք հանդիսացող մտքեր չեն, ինչպէս ճգնել են ներկայացնել: Այստեղ ասում է, որ աշխարհը մեզ համարում է քրիստոնէական բարոյախօսութեան զոհը:

Երկրորդ՝ ամենակարեւորը. սրանք Նժդեհի խօսքե՛րը չեն, այլ «աշխարհի» պատասխանը «մահուան դատապարտուած այս ժողովրդին»:

Դրանք ոչ միայն նրա խօսքերը չեն («մարդկութեան», «աշխարհի» խօսքերն են՝ ուղղուած «հաւաքավառ խաչեցեալին»՝ հայ ժողովրդին), այլեւ իր համար անընդունելի, այլանշանի են, քանի որ այդպէս ասողներին նա յայտարարում է «յանցաւոր ու անտարբեր»:

Իրօք, եթէ քրիստոնէութեան բարոյախօսութեան մասին նրա մեջբերած խօսքերը համարենք Նժդեհի մտքերը, ապա նոյն տրամաբանութեամբ նրա խօսքերը պիտի համարենք նաեւ «Ծարա՞ւ ես, արբ արցունքդ» միտքը եւ յայտարարենք, որ Նժդեհը «Մեր յեղափոխութեան արարիչը» դամբանականում հայ ժողովրդին կոչ է անում ծարաւելիս խմել սեփական արցունքը...

Մինչդեռ այդ ամբողջ ճառի միտք բանին հետեւեալն է. Քրիստափորը եկաւ ու հայ իրականութեան մէջ սկսուեց յեղաշրջում: Ապաւինելով սեփական ուժերին, հայ ժողովրդի «որդիները որպէս ապստամբ կը նետուին լեռները, արիաբար կը չափուին բանակների հետ, կ'անգիտանան վտանգը, կ'արհամարհեն մահը, ժպիտը երեսներին կը բարձրանան կախաղանները... Քրիստափորի շնորհիւ քաղաքական մուրացիկը կը դառնա մարտիկ»:

Կարծես նախազգալով, որ մի օր կարող են գտնուել մարդիկ, որ իր խօսքերը պիտի մեկնաբանէին իրենց ուզածի պէս, Նժդեհն իր յիշեալ դամբանականի դիտարկւող հատուածի սկզբում էլ, մեջտեղում էլ, վերջում էլ շեշտում է, որ «յանցաւոր ու անտարբեր» մարդկութիւնն էր մեզ այդպէս ասում, «պատասխանում»:

Նոյնը վերաբերում է նաեւ մեջբերուած հատուածում նրա օգտագործած՝ «Ուժն է ծնում իրաւունքը» ասոյթին: Այդ խօսքերը ազատ թարգմանութիւնն են 1896 թ. Բազելում սիոնականութեան հիմնադիր Հերցելի կարդացած՝ «Միոնի իմաստունների արձանագրութիւնները» դասախօսութեան մէկ արտայայտութեան:

Այդ միտքը, որով սկսում է թիւ առաջին արձանագրութիւնը, բառացի թարգմանում է այսպէս. «Իրաւունքը ուժի մէջ է» (*ռուսերէն թարգմանութեամբ, որով Նժդեհը ծանօթացել է այդ երկին, այսպէս է՝ «Պրավա վ սիլէ»*: Տե՛ս «Արձանագրութիւնների» *ռուսերէն հրատարակութիւնը՝ «Միոնսկիյէ պրօտոկոլը», Մոսկուայ, 2000 թ., պրօտոկոլ թիւ 1, էջ 14*):

Այնպէս որ, Նժդեհին վերագրող եւ բազմիցս որպէս նրա ասոյթ մեջբերուած՝ «Ուժն է ծնում իրաւունքը» խօսքերի հեղինակը եւս Գաբեգին Նժդեհը չէ:

Այժմ նրա տարբեր աշխատութիւններից մեջբերենք Քրիստոսի, քրիստոնէութեան եւ իր պաշտամունքներից մէկի՝ Հայաստանեայց Եկեղեցու մասին արտայայտած նրա բազմաթիւ մտքերից մի փունջ՝ յամոզելու համար, որ վերը մեջբերուած՝ ուրիշի անուղակի խօսքերը նրան վերագրողների արարքը կանխամտածուած զեղծարարութիւն է, քանի որ նրանք բացարձակապէս որեւէ հիմք չունենին Նժդեհին ներկայացնելու իբր թէ քրիստոնէութեան ու Հայ Եկեղեցու դէմ խօսած հեղինակի: Մանաւանդ որ այդպէս մտածող ու ներկայացնողները Գ. Նժդեհի՝ հրապարակի վրայ եղած ամբողջ ժառանգութեան մէջ վերոյիշեալ զեղծուած մտքերից բացի, մի երկրորդ նման միտք չեն կարող վկայակոչել: Եկեղեցուն արուած նրա միակ քննադատութիւնը, որի նպատակը Եկեղեցին է՛լ աւելի զօրացնելն է, հետեւեալն է. սիրոյ մասին Յիսուս Քրիստոսի քարոզած վարդապետութիւնը ճիշտ ըմբռնելու համար Քրիստոսի անձնական կեանքը պիտի դառնա Եկեղեցուն ուղեցոյց...

«Եկեղեցին: Դա վերագնահատումի պիտի ենթարկէ քրիստոնէական սիրոյ իր սխալ ըմբռնումը, որպէսզի դադարի թուլութիւնը առաքինութիւն համարել եւ սպանել մեր ժողովրդի կամքը... Սիրում է նա, ով ուժեղ է. Քրիստոսը սիրում էր, որովհետեւ ուժեղ էր... Նա սիրում էր, որովհետեւ սիրելու եւ ներելու չափ հզօր էր: Նրա անձնական կեանքը պիտի դառնա Եկեղեցուն ուղեցոյց: Նրա մահուան խորհուրդը - հերոսական զոհաբերութիւն: Նա զոհաբերուեց, որովհետեւ գաղափարի հերոս էր: Միայն արին, քաջը, միայն հերոսը կարող է զոհաբերել: Անընդունակ է թոյլը ինչպէս սիրոյ, նոյնպէս եւ զոհաբերութեան...»

Քրիստոնէան նա՛ չէ, ով քրիստոնէական վարդապետութեան տարերքը սխալ է հասկացել, ընկել նախապաշարումների ցանցի մէջ եւ տկարացել կորչելու աստիճան, այլ նա, ում մէջ մի քիչ քրիստոնէութիւն կայ - մի կայծ ամենահզօր Աստուածամարդու հոգուց:

Նա ամենակարողն էր, ամենահզօր - մենք առնուազն կարող եւ հզօր պիտի լինինք, որպէսզի կարողանանք սիրել եւ զոհաբերել»:

(«Բաց նամակներ հայ մտաւորականութեան»):

«Նազովրեցին կուսուցանէր, թէ մարդուս մէջ ապրող հոգին աւելի արժի, քան ողջ աշխարհը:

(«Որդիների պայքարը հայրերի դէմ»):

«Ոգու ժողովուրդ ենք եւ այդ իսկ պատճառով այն բոլոր վարդապետութիւնները, որոնք դիմագուրկ ոգու ծնունդ են,- մնում են անմարսելի եւ անհարազատ հայ հոգու համար: Ոգեշունչ էր քրիստոնէութիւնը եւ հենց այդ է պատճառը, որ նրա գիրկը նետուողներէն առաջինը եղաւ հայրը.

(«Յեղի յաւիտենական զենքը»):

«... Նազովրեցու մեծութիւնը նրա մէջ չէ, որ պատմութեան մէջ մի քանի փաստեր

թողեց, այլ որ զգայապաշտ մարդկության նոր իտեալներ տուաւ եւ մի այլ աշխարհի կարօտով հոգիները վառեց»:

(«Յեղի ոգու շարժը»)

«Սկզբից ի վեր հայութիւնն ու իր քրիստոնէութիւնը ձուլուած են ի մի բնութիւն... Այս երկուսի ճակատագիրը նոյնացած է»:

(«Ամերիկահայութիւնը»)

«Վերացնելով մահուան ու կեանքի միջեւ գոյութիւն ունեցող անջրպետը, Նազով-բեցին ժխտեց մահը, որովհետեւ հանդիսացաւ յաւիտենական սերմնացանը ոգու հսկաների՝ սուրբերի, նահատակների, հերոսների:

(«Ազատ Հայաստան» թերթ, Բեռլին, 1943 թ., Հատընտիր, էջ 402):

«Մեռնում է բոլշեւիզմը, որովհետեւ ապրել են ուզում եւրոպական քաղաքակրթութիւնը, քրիստոնէութիւնը եւ մարդկային անունը»:

(«Պատմութեան դատաստանը», «Ազատ Հայաստան» թերթ,

Բեռլին, թիւ 2-3, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, 1943 թ., էջ 5-7):

Այս ամէնին անհրաժեշտ է յաւելել նաեւ այն իրողութիւնը, որ Գարեգին Նժդեհը բոլոր ճակատամարտերն ու թշնամու դէմ կռիւները սկսել է եկեղեցուց կամ աղօթքով: Նա եկեղեցիներում է անցկացրել նաեւ Սիւնիքի եւ Լեռնահայաստանի Հանրապետութիւնների հիմնադիր համագումարները: Իր զենքերը, նոյնիսկ սպարապետական գօտին օծուել են եկեղեցում: Իր զինուորներին յղած գրեթէ բոլոր հրամաններն աւարտում են Աստուած կանչելով. «Մեզ հետ Աստուած եւ Դաւիթ Բեգի վրիժակ հոգին», «Մեզ հետ Աստուած եւ մեր մեծ հայրերի անհանգիստ հոգիները», «Աստուած եւ իմ սերը քեզ հետ» եւ այլն (Տե՛ս «Խուստուփեան կանչեր»): 1943 թ. հայ ռազմագերիների հետ հանդիպումների ժամանակ նրանց ասում էր. «Մեր հայրենիքի բախտի համար ես բռնել եմ Աստծու փէշից, դուք էլ բռնէք ինձանից»: (Տե՛ս Վահան Սարգսեանի յուշերը Նժդեհի մասին, «Նախիջեւան», 2001 թ., թիւ 19, Մահմի (մարտ), էջ 11):

Վերջապէս «Ինքնակենսագրականում» (1944 թ.) գրում է. «Եղել եմ խորը հաւատքի եւ էտիկայի մարդ... Հաւատքի եւ պաշտամունքի տաճարում միշտ էլ առաջին տեղերը յատկացուցած են եղել Աստծոյ եւ Հայրենիքին: Հայաստանն է եղել երկրաւոր (յատուկ է շեշտում «երկրաւոր» բառը - Ռ. Հ.) սրբազնագոյն ինձ համար»:

Վերոյիշեալ բազմաթիւ այլ իրողութիւնները նկատի առնելով՝ անվարան կարելի է պնդել, որ 20-րդ դարի հայոց պատմութեան այդ անգուգադիր անհատականութեան բարոյա-գաղափարական մեկնակէտը հայոց քրիստոնէականն է:

Նժդեհը ՀՅԴ Ցեղակրօն ուխտերի առաջին համագումարին (1934 թ. յունիսի 1-3) եւ ՀՅԴ Ամերիկայի շրջանի 41-րդ պատգամաւորական ժողովին (օգոստոս, Մասաչուսեթս) մասնակցելուց յետոյ 1934 թ. աշնանը վերադարձաւ Սոֆիա: Հիւսիսային Ամերիկայում նրա գործունէութիւնը այնքան արգասաւոր էր գաղութի համար, որ Բուլղարիա վերադառնալուց յետոյ նրան 1935 թ. Հարաւային Ամերիկայի հայ համայնքից խնդրում են մէկ տարով այցելել գաղութ, բայց չափազանց զբաղուած լինելով՝ հրաւերը մերժում է¹⁸:

Այդ տարիներին Նժդեհի յարաբերութիւնները ՀՅԴ Բիւրոյի ներկայացուցիչ Ռու-

¹⁸ Գ. Նժդեհի՝ 1935 թ. սեպտեմբերի 3-ի նամակը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1963, թիւ 5 (մայիս), էջ 28:

բէնի հետ աւելի լարուեցին: «Բուլղարիայի դաշնակցական կազմակերպութիւնում տեղի ունեցաւ պառակտում: Իմ համախոհներով ես ստեղծեցի նոր հայկական կազմակերպութիւն, որն անուանեցի «Տարօնականութիւն»... Կազմակերպութեան խնդիրն էր... միացեալ Հայաստանի ստեղծումը... Տեղակալս Հայկ Ասատրեանն էր... 1937 թ. Դաշնակցութիւն կուսակցութիւնից դուրս գալուց առաջ ինձ կանչեցին Կահիրէ, ուր փորձեցին հաշտեցնել Ռուբէն Տէր-Մինասեանի հետ: Կահիրէում ես մնացի երկու ամիս»¹⁹:

Թէեւ Նժդեհը դաշնակցութիւնից ինքն է 1937 թ. հեռացել եւ մերժել է ետ գալու Բիւրոյի բոլոր առաջարկները, բայց Բիւրոյի պատասխանատու Ռուբէնի հրահանգով կուսակցական թերթերը տարածել են այն կեղծ լուրը, թէ իբր Նժդեհը կուսակցութիւնից վտարուել է: Այս խնդրի մասին Գարեգին Նժդեհը 1937 թվականին հարկ է համարել «Ռազմիկ» թերթի 1937 թ. դեկտեմբերի 7-ի համարում «Մատնութիւն թէ՞ պրովոկացիա» յօդուածով հանդէս գալ հետեւեալ պարզաբանումներով ու ճշտումներով. «Որոշ թերթերում կարդացի մի յայտարարութիւն իմ մասին: Որպէս թէ «հակակուսակցական» եւ «հակակարգապահական» ինչ-որ «արարքներու համար» հեռացուած եմ Դաշնակցութիւնից: Անմիջապէս ասեմ, որ այդ բոլորի հեղինակը Ռուբէն Տէր-Մինասեանն է՝ տարիների իմ անձի եւ իմ քարոզած ցեղահոգ (դասակարգ, հատուածականութիւն եւ սուտ սոցիալիզմ ժխտող) դաշնակցութեան թշնամին... Չորրորդ տարին է, ինչ լուր եմ այն մասին, որ այդ մարդը անձնական հաշիւներով դաւեր է նիւթել իմ սկսած ցեղակրօն շարժման դէմ, այդ շարժումը Ամերիկայով սահմանափակելու եւ իր խանձարութի մէջ խեղդելու նպատակով: Այդ եւ ուրիշ աւելի ծանր խնդիրների կապակցութեամբ՝ ես վաղուց նրան մեղադրել եմ որպէս դաւադիր եւ պահանջել մերկացումը նիւթուած դաւերի: Այդ կարելիութիւնը, շատ հասկանալի պատճառներով, ինձ չտրուեց եւ ես ժամանակին նաեւ սոփիստակ երեք անձերի ձեռքով յղած եմ իմ հրաժարականը: Որից յետոյ մի գրութեամբ ինձնից խնդրել են ետ առնել հրաժարականս: Ես այդ խնդրանքին անգամ պատասխանի չեմ արժանացրել: Իսկ այժմ դուրս է գալիս, որ ո՛չ թէ ես եմ հեռացել՝ ներքին դաւադրութեան մէջ մեղադրելով Տէր-Մինասեանին, այլ որպէս թէ «հակակուսակցական» ընթացքի մէջ եմ գտնուել եւ «հեռացուել»... Հասկանալի չէ՞, որ իր ողջ կեանքը նման բանսարկութիւններով, ընկերադատութիւններով լեցնող եւ անձնանպատակ թայֆաներով Դաշնակցութեան ներքին կեանքը թունաւորող մէկի հետ կարելի չէ միեւնոյն յարկի տակ լինել: Վաղուց է, որ այս մարդու ներկայութիւնը ղեկավարութեան մէջ՝ համարել եմ եւ համարում եմ կատարեալ աղէտ Դաշնակցութեան համար, եւ համոզուել, որ քանի նա դեռ կը յաջողի իր գիտցած ճամբաներով իրեն պարտադրել, իրական եւ կարող ղեկավարութիւն չի ունենայ Դաշնակցութիւնը: Չեմ ցաւում, որ դեռ 1921 թուականին Հայաստանի մտաւորականութեան հետ փրկել եմ ե՛ւ սրա կեանքը... Ասում է, որ ես 1921 թուին էլ «պատժուել» եւ «ներուել եմ 10-րդ ընդհանուր ժողովի կողմից»: Թէ ո՞վ է «ներուել» այդ ժողովից եւ ո՞վ իբրեւ Թաւրիզի դաւադիր ստացել բարոյական իր պատիժը, երեւում է հէնց նոյն այդ ժո-

¹⁹ Նժդեհի՝ 1945 թ. օգոստոսի 9-ի եւ 1944 թ. հոկտեմբերի 12-ի հարցաքննութիւնների արձանագրութիւնները, Ռ. **Համբարձումեան**, Գարեգին Նժդեհ, Կենսագրական յաւելումներ..., Երեւան, 2005 թ., էջ 245-256, 183-184:

դովից, որ ամօթանքով լռել է Տէր-Մինասեանի ստեղծած Կարսի մասին (*նկատի ունի Կարսի աղետալի անկումը 1920 թ., Ռ. Հ.*), իսկ իմ վարած Միւնաց գոյամարտի վերաբերեալ, թողել է հետեւեալ որոշումը... «ՀՅԴ 10-րդ Ընդհանուր Ժողովը, դարձեալ մանրամասն քննութեան առնելով մեղադրանքները, լսելով վկաներին եւ ծանօթանալով Նժդէհի հիմնաւոր բացատրութիւններին, նրան վերականգնեց կուսակցութեան շարքերում՝ ընդունելով հետեւեալ որոշումը.

- Զանգեզուրի ապստամբական շարժումները եւ անոր շարունակութիւնը ունեցած են արտակարգ նշանակութիւն.

1. Մեծամասնականները զգաստացնելու, անոնց բռնութեանց եռանդը չափաւորելու,

2. Փետրուարեան յեղափոխութենէն յետոյ նահանջող ընկերներու, բանակի եւ գաղթականութեան թիկունքը ապահովելու եւ անոնց Պարսկաստան անցքը դիւրացնելու,

3. Զանգեզուրի ամբողջ գաւառը Հայաստանի Հանրապետութեան միացնելու,

4. Արտաքին աշխարհին մէջ մեր հարցի քաղաքական դիրքը ամրացնելու տեսակետէն» (*Տես Գաբեգին Նժդէհ, Հատընտիր, Երեւան, 2006 թ., էջ 677*):

Հայրենասէր եւ բարոյականի տէր ո՞ր հայը դեռ 1921 թուականին Թաւրիզում չը հասկացաւ, որ հենց Կարսի աղետը աննշան թողնելու եւ անպատասխանատու մնալու նկատառումով վայրկեանի պահանջ էր Հայաստանի համար «արտակարգ նշանակութիւն» ունեցող իմ այդ ծառայութեան դէմ դաւել եւ գրել ինձ. «Թո՛ղ Անդրանիկութիւններդ: Անդրանիկն էլ քեզ պէս վարուեց եւ այժմ անտէր թափառում է Եւրոպայում»... Ո՞ր հայը չգիտէ, որ խորապէս տարբեր են իմ եւ Տէր-Մինասեանի ըմբռնումները «կուսակցականութեան» եւ «կարգապահութեան» մասին, եւ ո՞վ չգիտէ, որ իմ հասկացած դաշնակցականութիւնը հայութեան տուել է Զանգեզուրը, մահէն փրկել Հայաստանի դաշնակցութիւնը, իսկ Տէր-Մինասեանի «կուսակցականութիւն»ը եւ «կարգապահութիւն»ը Կարսի ամօթանքը եւ Քան լերան անօրինակ ողբերգութիւնը... Ես, դժգոհ օրուայ կացութիւնից, այսօր չէ, որ հայութեան փրկութիւնը տեսնում եմ վերանորոգումի մէջ: Դժգոհ եւ դաւադրուած՝ ես հեռացայ եւ արիութիւն ունեցայ լռել իմ արած քայլի մասին: Ի՞նչը կարող էր առիթ տալ, որ իմ կողմից դատապարտուածը հրապարակէր իր թշնամանքը՝ խեղաթիւրելով ճշմարտութիւնը»²⁰:

Պետանվտանգութեան մարմինների քննիչներին տուած իրենց ցուցմունքներում Դաշնակցութիւնից Նժդէհի հեռացման ու յատկապէս տարօնականութեան ծագման մասին կարեւոր տեղեկութիւններ են տուել նաեւ Յովհ. Տեւէճեանը, Գուրգէն Սարգսեանը, Սիրունին եւ ուրիշներ: Յովհ. Տեւէճեանը 1947 թ. օգոստոսի 28-ի հարցաքննութեան մէջ նշում է. «Նժդէհը, ինչպէս Բուլղարիայի դաշնակցական կազմակերպութեան Կենտրոնական կոմիտէն, որի անդամներն էին ինքը, իր մերձաւոր զինակից Հայկ Ասատրեանը եւ ազգական Օվանէս Օվանէսովը, այնպէս էլ Բուլղարիայի դաշնակցական կազմակերպութեան մեծ մասը քաշեց դէպի իրեն: Նժդէհի գործունէութիւնը քննելու համար Դաշնակցութեան բիւրոն Ռումինիայից Բուլղարիա գործուղեց բիւրոյի անդամներ Դրօյին եւ Գաբրիէլ Լազեանին: Նրանք Հայկ Ասատրեա-

²⁰ Գաբեգին Նժդէհ, Հատընտիր, Երեւան, 2006 թ., էջ 676-678:

նին կուսակցական տոյժի ենթարկեցին եւ քանի որ «ցեղակրօնի» կողմնակիցներ չենթարկուեցին այդ որոշմանը, բիրտն կուսակցութիւնից հեռացրեց 15-20 հոգու, որոնց մէջ նաեւ Նժդէհին»²¹:

Գործով վկայ հարցաքննող Գուրգէն Սամսոնի Սարգսեանն իր 1947 թ. ապրիլի 16-ի հարցաքննութեան մէջ ասում է, որ Նժդէհը 1937 թ. երկրորդ անգամ է հեռացւում Դաշնակցութիւնից, քանի որ «թուրքերի դէմ տարւող կուսակցութեան աշխատանքին համաձայն չէր»²²:

«1935 թ.,- գրում է Հայկ Ասատրեանը,- ինձ ժամանակաւորապէս հեռացրեցին կուսակցութիւնից: Այդ ժամանակ ես յայտարարեցի, թէ կուսակցութիւն չը պիտի վերադառնամ եւ առանց ՀՅԴ բիրտյի տնօրինութեան, սկսեցի հրատարակել «Յեղ ու Հայրենիք» ամսագիրը..., ուր ես տարածում էի իմ գաղափարները, որի հետեւանքով ձեւաւորուեց մի շարժում, որը կոչուեց «Տարօնականութիւն»: Այդ ամէնում ինձ աջակցում էր Նժդէհը (որի պատճառով էլ «Տարօնականութիւն» շարժման առաջնորդները ես եւ Նժդէհն էինք): Դա հիմք դարձաւ, որպէսզի բիրտն իր մամուլում պաշտօնապէս յայտարարի ինձ շարքերից արտաքսելու մասին: Այդ ընթացքում Բուլղարիայի դաշնակցական կազմակերպութեան կառոյցները հիմնականում քայքայւել եւ հարում էին մեր հոսանքին»²³:

Կահիրէից վերադառնալով Սոֆիա՝ Նժդէհը նոյն թուին (1937 թ.) ազդարարում է ՀՅԴ-ից հեռանալու մասին: 1938 թ. Կահիրէում գումարուած ՀՅԴ 13-րդ Ընդհ. ժողովը նրան արտաքսում է Դաշնակցութիւնից: Սակայն Երկրորդ աշխարհամարտի բռնկումից յետոյ Գարեգին Նժդէհը ՀՅԴ Գերագոյն մարմնին յղած նամակով պատրաստականութիւն է յայտնում իր ուժերը դնել Բիրտյի տրամադրութեան տակ: Նամակը նա ուղարկում է Պարսկաստանից Կահիրէ գնալու ճանապարհին Բուխարեստում գտնուող, ՀՅԴ յայտնի անդամ, պարսկահայ դերասան Մ. Մարութեանին, որպէսզի վերջինս անձամբ յանձնի հասցէատերերին: Մ. Մարութեանը գրում է. «Կահիրէ մեկնելուցս երեք օր առաջ, մեր Բուլղարիայի ընկերներից Յակոբը, որ մի մեծ սրճարան ունէր Սոֆիայում, եւ կինն էլ բուլղարուհի էր, եկաւ Բուքրէշ եւ ինձ յանձնեց Նժդէհի մի երկտող..., որպէսզի յանձնեմ Բիրտյին: Բաց արի երկտողը եւ արտագրեցի: Արտագրածս գտնուում է արխիւում: Արտագրեցի եւ արտագրածս յանձնեցի կնոջս, որ եթէ իմ մօտ եղածը բռնի, գոնէ մէկը ազատ կը լինի:

Գրած էր հետեւեալը. «Հ. Յ. Դաշնակցութեան Գերագոյն մարմնին: Ճիշդ է, որ ես հեռացել եմ մեր կուսակցութիւնից: Բայց կուսակցութիւնը չէ հեռացել ինձնից: Նա միւս եւ ոսկոր է, որքան ատեն որ շնչում եմ: Պատերազմ է: Կենաց եւ մահու պայքար կարող է լինել, որից կարող է տուժել կամ շահել մեր ժողովուրդը: Չգիտեմ, թէ ի՞նչ է ձեր որդեգրած ուղին: Ինչ որոշում էլ տւած լինէք, ես իբրեւ հայ եւ հայ սպայ իմ անձը եւ իմ սուրը դնում եմ ձեր տրամադրութեան տակ: Գ. Նժդէհ»²⁴:

Գ. Նժդէհը, որպէս տարօնականութեան խոսափող, ՀՅԴ-ից հեռացած Հայկ Ասատրեանի հետ 1937-ին Սոֆիայում հիմնում է «Ռազմիկ» թերթը, որի ծախսերը հոգացող հրատարակիչն ու պատասխանատու խմբագիրը 1941 թուականից Եղիա

²¹ Վ. Յովսէփեան, նշ. աշխատութիւնը, էջ 18-19):

²² Նոյն տեղը, էջ 98:

²³ Ռ. Համբարձումեան, Գարեգին Նժդէհ, Կենսագրական յաւելումներ, Երեւան, 2005 թ., էջ 196:

²⁴ Մ. Մարութեան, Փակուած վարագոյրի առջեւ, յուշեր, Նիւ Եորք, 1981, էջ 230:

Վարդանովն էր (Կունումեան), իսկ փաստացի գլխավոր խմբագիրը՝ Հայկ Ասատրեանը²⁵:

Մինչ այդ, ինչպես նշուեց, Բալկաններում բիրտյի ներկայացուցիչ Դրոյի ձեռքով Դաշնակցութիւնից ժամանակաւորապէս մեկուսացուած («Կախակայում») Հայկ Ասատրեանը ինքնակամ լքել էր շարքերը եւ առանց բիրտյի թոյլտուութեան 1936 թ. Սոֆիայում հիմնել էր «Յեղ եւ Հայրենիք» ամսագիրը: Գարեգին Նժդեհը 1938 թ. ապրիլին Հ. Ասատրեանի, Ն. Աստուածատուրեանի եւ այլոց հետ սկսում է Տարօնական շարժման պաշտօնաթերթ «Տարօնի արծիւ» ամսագրի հրատարակումը (Պատ. խմբագիր՝ Ներսէս Աստուածատուրեան), ուր տպագրել է բազմաթիւ յօդուածներ:

Տարօնականութիւնը ցեղակրօնութեան շարունակութիւնն էր, որտեղ քրիստոնէական շունչը դառնում է աւելի տիրական՝ յանձին շարժման գաղափարախօսութեան եւ այդ գաղափարախօսութեան հանգանակ հռչակուած «Մամիկոնեան ուխտի»: Եթէ ցեղակրօնութիւնը ստեղծուել էր ազգային արմատներից հեռացող գաղութահայ երիտասարդութեանը հայացնելու եւ նրան՝ մեր «հայրենատիրութեանն» ու մեր կորուսեալ անկախութեանը տէր դարձնելու նպատակով, ապա տարօնականութեան խնդիրն աւելի լայն էր: Այն նպատակ ուներ ոչ թէ միայն երիտասարդութեանը, այլ ամբողջ հայութեանը բոլորել վերոյիշեալ գաղափարների շուրջ, հայութեանը ընդհանրապէս եւ սփիւռքահայութեանը մասնաւորապէս՝ նախապատրաստել ազգերի գոյութեան մեծ գօտեմարտին՝ սպասուող պատերազմին: Մարգարեաբար նախագգալով պատերազմի մօտալուտ բռնկումը, տեսնելով, որ բոլոր ազգերը կազմակերպում են իրենց ուժերը, Գարեգին Նժդեհը, որպէս հայ ժողովրդի քաղաքական ապագայի պատասխանատու եւ հայոց անկախ պետականութիւնը վերականգնող դրօշակիրներից, ձեռնամուխ է լինում Սփիւռքը ուժաւորելու, քաղաքականապէս գրահաւորելու եւ հայրենիքի ինքնապաշտպանութիւնը նախապատրաստելու գործին: Այս մտայոգութեամբ նա բուլղարացի իր բարեկամ Բուրեւի միջնորդութեամբ 1937 թ. կապ է հաստատում գերմանացիների հետ՝ տենդօրէն պատերազմի պատրաստուող այդ երկրի ղեկավարութեանը ձգտելով ներշնչել, որ «եթէ Գերմանիան պատերազմ սկսի, ապա առաջին հերթին յարձակուի Թուրքիայի վրայ... Հայերը [գերմանացիներին] կօգնեն, Բուլղարիայում կկատարեն զօրահաւաք: «Միայն այդպէս (*եթէ Գերմանիան յարձակուի Թուրքիայի վրայ - Ռ. Հ.*) մենք՝ հայերս եւ մակեդոնացիները ազատութիւն կստանանք», - ասաց Նժդեհը²⁶: «Գերազանցօրէն յեղափոխական են մեր օրերը, ճակատագրական՝ մերօրեայ անցքերը: Վաղուց է, ինչ մարդկութիւնն իրեն զգում է նստած հրաբուխի վրայ: Ականուած է հին աշխարհը... Ճգնաժամ են անցկացնում՝ պետութիւն, տնտեսութիւն, կրօն, փիլիսոփայութիւն... Ժողովուրդները յեղափոխական չտեսնուած ցասումով ջախջախում են կեղծ արժէքների, գաղափարների ու ճշմարտութիւնների տախտակները, եւ նրանց փոխարէն նորերը գրում...

²⁵ Գ. Նժդեհի 1945 թ. օգոստոսի 9-ի հարցաքննութեան արձանագրութիւնը, Ռ. Համբարձումեան, Գարեգին Նժդեհ, Կենսագրական յաւելումներ, էջ 245:

²⁶ Բուրեւի՝ 1944 թ. հոկտեմբերի 12-ի հարցաքննութեան արձանագրութիւնը, որը ներառուած է Գ. Նժդեհի՝ 1944 թ. նոյեմբերի 2-ի հարցաքննութեան արձանագրութեան մէջ: Տե՛ս ՀՀ ԱԱՆ, Նժդեհի դիւան, հայերէն թարգմանութիւնը՝ «Նախիջեւան», 2000 թ. սահմի (մարտ), թիւ 12, էջ 8, նաեւ Գարեգին Նժդեհ, Կենսագրական յաւելումներ..., էջ 193:

Ամենուրեք - Արեւելքում թէ Արեւմուտքում, հին թէ նոր աշխարհում գալիք ահա-տորութիւնից խթանուած՝ վերածնունդ, հոգեպէս երիտասարդանում են հին ժողովուրդները. ակտիւանում՝ երիտասարդները: Ամէն մէկն աշխատում է ոտքի հանել իր թաքուն ուժերը, յաղթահարել իր ներքին տկարութիւնները... Տիրող տագնապը աւելի եւս շեշտում է եռագլխանի վտանգը. բոլշեւիզմ, պատերազմ, ցեղային վատասերում, որի դէմ յաջող պայքարելու համար ժողովուրդները ապաւինել են իրենց ցեղային բնագոյի ուժին եւ... իրենց կենսաբանական բարոյականին... Բոլոր ժողովուրդների համար - մասնաւորապէս նրանց, որոնք պատերազմէն ծանրօրէն վիրաւոր ու պարտուած դուրս եկան - բոլորի համար, այլեւս ցեղային դաւանանքի բնոյթ է ստացել իրենց ուժերի կենտրոնացման, կազմակերպման ու ակտիւացման անհրաժեշտութեան գործը: Նրանք գերմարդկային ճիգեր են թափում մի կողմից ներցեղային բարոյականի ուժով դարմանելու միջազգային դաժան պայմանագրութիւններից ստացած վերքերը, միւս կողմից պատրաստում են դիմագրաւելու վաղուայ վտանգը... Հասկանալի է, որ տիրող ընդհանուր տագնապի կապակցութեամբ - մի տագնապ, որ զգալիօրէն շոշափում է մեր հաւաքական ճակատագիրը - վաղուց դրուած պիտի լինէր եւ հայ ապագայի խնդիրը - ի՞նչ է լինելու հայ մտաւորականութեան այսօրուայ եւ վաղուայ անելիքը իր ժողովրդի եւ հայրենիքի ինքնապաշտպանութեան համար»²⁷:

Այսպիսով՝ Գարեգին Նժդեհը Հայկ Ասատրեանի մտայղացումով ու նախաձեռնութեամբ, նրա հետ միասին 1937 թ. հիմնեց հայոց ինքնապաշտպանութեան յաւերժական գաղափարախօսութիւնը՝ տարօնականութիւնը, որի հիմքերը Դ-Ե դարերում գցել էին հայոց Ոսկեդարի անբաղդատելի մշակները եւ Մամիկոնեանները: Այն «խմորուեցաւ եւ շարժումի ձեւ ու բովանդակութիւն ստացաւ 1932-36 թւականներուն... Ան կեանքի կոչուեցաւ հատուածականացած եւ իբր բարոյական-հասարակական-քաղաքական ոյժ՝ փոշիացած հայութիւնը հոգեբանական ամբողջացումի վերածելու պահանջէն... Մենք նայեցինք հայի մոայլ դէմքին, տեսանք, որ տարագրութիւնը ո՛չ միայն քաղաքական ճակատագիր է, այլեւ ներքին տկարութեան նախապաշարում: Մենք տեսանք գաղութի բարոյական զարհուրանքը եւ հայրենագուրկ մարդու հոգիի չարչարանքով դիմեցինք մեր հայրերու աստուածներու խորհուրդին եւ գտանք տարօնականութիւնը... Գիտենք, համոզուած ենք, որ դարմանելի է ամէն ճակատագիր, եթէ կայ բարոյական վերանորոգում... Կա՛յ մէկ ուղի եւ այդ՝ Հայաստանի ուղին է: Կա՛յ մէկ առաջնորդ եւ այդ՝ Մամիկոնեան ոգին է: Կայ մէկ երջանկութիւն եւ այդ՝ ցեղի ու հայրենիքի համար մեռնելու վճռականութիւնն է»²⁸:

Տարօն-Տուրուբերան հայրենակցական միութեան 14-րդ պատգամաւորական ժողովը (գումարուել է 1938 թ. սեպտեմբերի 3-5-ը՝ Օհայո, Էքրըն) իր յատուկ յայտարարութեան մէջ նշում է. «Մեր միակ փափագն է, հայրենանուէր հայերն անխտիր տարօնական ոգով վարակել եւ Մամիկոնեան ուխտը բոլորի սեփականութիւնը դարձնել»²⁹:

²⁷ «Ցեղի յաւիտենական զենքը», «Տարօնի Արծիւ», ամսագիր, Սոֆիա, 1938, թիւ 1-2, արտատպութիւնը՝ Գ. Նժդեհ, Հատընտիր, Երեւան, 2001 թ., էջ 330-332:

²⁸ «Տարօնի Արծիւ», Սոֆիա, 1938 թ. օգոստոս-սեպտեմբեր, թիւ 5-6, էջ 7-8:

²⁹ «Տարօնի Արծիւ», Սոֆիա, 1938, թիւ 5-6, էջ 2:

Նոյն ամսագրում զետեղուած առաջնորդողում շեշտուում է. «Որեւէ կազմակերպութիւն, որու մէջ տարօնական ոգի, մեսրոպներու եւ վարդաններու պաշտամունք չկայ, հայկական կազմակերպութիւն չէ... Տարօնի պատմական բոլոր գործերն ու արժէքները եղած են համահայկական, որով՝ «անկուսակցական»: Այս ընդհանուր կանոնէն չէր կրնար եւ չի կրնար շեղիլ եւ տարօնականութիւնը, որ այդ արժէքներու վերարժարծումի եւ ընդհանուր պաշտամունքի շարժում է»³⁰:

«Տարօնականութիւնը,- գրում է «Ռազմիկ» թերթն իր խմբագրականում,- հայ ցեղի հոգեբարոյական այն ոյժն է, որով դիմագծուած է մեր պատմական անցեալը... Վերցուցէք հայոց քրիստոնէացումի բարոյա-քաղաքական խորհուրդը, Մեսրոպի գործի իմաստը, Մամիկոնեանների գերմարդկային հայրենասիրութիւնը, անգամ հոգեգիտօրէն դեռ չվերծանուած «Մշոյ սուլթան Ս. Կարապետ» որակում-ըմբռնումի հոգեբանականը...»³¹:

Տարօնականութեան քրիստոնէական էութեան բացայայտումն է նոյն առաջնորդողի հետեւեալ հատուածը. «Կրօնականութիւն դնել ազգի ճակատագիրը շօշափող հարցերու եւ այդ ճակատագիրը վարող ոյժերու մէջ - տարօնական ոգիի յայտնութեան մէկ կերպն է, յաւիտենական եւ ընդհանրարժէք մեր ցեղի համար... սկիզբէն մինչեւ այժմ այդպիսին է տարօնական հայը - ցեղի գոյութեան պայքարի մէջ զուտ հայկական կրօնական խանդ դնող»: Հայկ Ասատրեանը այդ առիթով գրում է. «Իբրեւ աշխարհային ցաւի փիլիսոփայութիւն՝ քրիստոնէական վարդապետութիւնը պատշաճում է հայկական տառապապաշտ ոգուն, որով նոր կրօնը մեր ցեղի հոգեկան կեդրոնացման ընդունակութեան շնորհիւ, կարճ ժամանակում կարող էր դառնալ ժողովրդական հոգեբանութիւն: Այդպէս էլ եղաւ»³²:

Կրօնական այդ «խանդը» հետեւեալ կերպ է բացում Գարեգին Նժդեհը: «Մամիկոնեանները - որոնց բարոյականը այնքա՛ն պահանջկոտ էր մարտնչող հայ անհատի հանդէպ, որոնց համար աշխարհը շուկայ չէր, այլ քաջագործութիւնների ասպարէզ, որոնք գիտէին կեանքին արժէք չտալ - գիտցան համադրել քրիստոնէութիւնն ու ազգութիւնը» (*«Ինչո՞ւ տարօնականութիւն»*): Նժդեհը տարօնականութիւնը համարում էր «ցեղի յաւիտենական զենքը», որով սպառնալիքում՝ հայերս կարող ենք դիմանալ համաշխարհային մրցակցութեանը:

Ո՞րն է ցեղի այդ զենքը:

Ոգին, քանի որ «ոգու ժողովուրդ է հայը»:

Քանի որ ոգու ժողովուրդ ենք, «այդ իսկ պատճառով այն բոլոր վարդապետութիւնները, որոնք դիմագուրկ ոգու ծնունդ են, օրինակ՝ ... բոլշեւիզմ, կոսմոպոլիտիզմ - մնում են անմարսելի ու անհարազատ հայ հոգու համար: Ոգեշունչ էր քրիստոնէութիւնը եւ հենց այդ է պատճառը, որ նրա գիրկը նետուողներէն առաջինը եղաւ հայը: Հասկանանք - մեր ժողովրդի ամենագորաւոր զենքը միշտ էլ եղել է ոգին...

Օր առաջ պէտք է ճշդել մեր ցեղի նկարագրի այն գիծը, որ յաղթական հանդիսացաւ անցեալ դարերի եւ փոթորիկների դէմ, ու պարբերաբար կարելի դարձրեց մեր ազգային վերածնունդներն ու յեղափոխութիւնները. ժամ առաջ պէտք է ճշդել մեր

³⁰ «Տարօնի Արծիւ», Սոփիա, 1938, թիւ 5-6, էջ 6:

³¹ «Տարօնի Արծիւ», Սոփիա, 1938, թիւ 5-6, էջ 51:

³² **Հայկ Ասատրեան**, Արթնացի՛ր, հայ մարդ, Երեւան, 1998, էջ 68, 74:

ցեղի այն յաղթական գիծը, եւ յետայսու նրա վրայ, միայն նրա վրայ կառուցել մեր հայաշէն ու հայրենաշէն գործը, ու վերստին նրան, միայն նրան կոթնել՝ գոյ եւ գալիք վտանգների դէմ յաջողաբար ճակատել կարողանալու համար:

Տարօնականութիւնն է մեր ցեղային նկարագրի յաղթական գիծը...

Տարօնականութեան - ցեղի յաւիտենական այդ զենքին ենք դիմում...

Պարտականութեան, հզօրանքի եւ քաջութեան կրօն - ահա՛ թէ ինչ է նշանակում տարօնականութիւն...

Հայրենիքը պաշտպանել վաղը կարող են նրանք միայն, որոնք մինչեւ այդ վաղը հոգեպէս կզինուեն տարօնականութեամբ, այսինքն՝ Մամիկոնեան մեր հրաշունչ ռազմիկներէն կը սովորեն ապրել ու գործել միայն այն բանի համար, որի համար արժէ մեռնել, եւ մեռնել այն բանի համար, որի համար արժէ ապրել...

Ցեղի եւ հայրենիքի համար Մամիկոնեանների պէս մեռնել ուզել եւ մեռնել գիտենալ - ահա թէ ինչն ենք մենք անւանում տարօնականութիւն»³³:

Գարեգին Նժդեհը Հայկ Ասատրեանի, Ներսէս Աստուածատուրեանի եւ իր միւս խոհակիցների հետ նոր գաղափարախօսութիւն չի ստեղծել:

Յանձին դաւիթբեկեան ուխտերի, ցեղակրօնութեան ու յատկապէս տարօնականութեան, նա վերականգնեց, լրացրեց ու արդիացրեց մեր ոսկեդարում մշակուած եւ Մամիկոնեանների ջանքերով ու շնորհիւ բիրեղացած հայոց ազգային գաղափարախօսութեան՝ հայոց քրիստոնէականի ռազմաինքնապաշտպանական վարպետութիւնն ու հայեցակարգը՝ «Ուխտ Մամիկոնեից»-ը:

Մամիկոնեան ուխտը հայ ցեղի հրաշակերտած ինքնապաշտպանական անառիկ ամբողջ՝ հայոց Ոսկեդարի յենասիւններից է, որի ճարտարապետներն էին բազմաստուածութեան ու կռապաշտութեան դէմ առաջինը մարտի ելած Հայկ Նահապետին քրիստոնէութեանն ագուցած Ս. Սահակ-Մեսրոպը՝ իրենց հարիւր աշակերտներով:

«Ինչո՞ւ տարօնականութիւն» յօդուածում Նժդեհը գրում է. «Գիտակցական իմ ամբողջ կեանքում, ինչպէս եւ իմ վարած բոլոր ճակատամարտերում - Բալկաններում, Ղարաբիլիստում թէ Լեռնահայաստանում - ինձ վարել է այն ոգին, որը անուանում եմ տարօնականութիւն... Էաբանօրէն առնուած... տարօնականութիւնն ու ցեղակրօնութիւնը տարբեր բաներ չեն ու չեն կարող լինել հայ ցեղի ճակատագիրը խորքով ու իմաստասիրօրէն ապրող ամէն հայու համար... Ժամանակների հոլովոյթի հետ, այդ բոլորին ծնունդ է տուել մի ոգի, որի գծերէն մէկը - հայրենիքի համար քաջաբար կուելու եւ մեռնելու ուխտաւածութիւնը մենք անուանում ենք տարօնականութիւն»³⁴:

Հէնց այս նկատառումներով էլ տարօնականութեան բնաբանը Ղեւոնդ պատմիչի մատենանից առնուած Մամիկոնեանների ուխտն էր. «Քաջութեամբ մեռցուք ի վերայ աշխարհիս մեր եւ ի վերայ ազգիս մեր: Եւ մի՛ տեսցեն աչք մեր կոխան ոտից պղծալից լեալ զսրբարանս մեր»:

Այն հարցին, թէ ինչու Մեծ Հայքի աշխարհներից հէնց Տարօնը վերցուեց որպէս համահայկականի խորհրդանիշ, Գ. Նժդեհը պատասխանում է. «Հայոց պատմութեան փիլիսոփայութեան ծանօթ ու հայրենազգաց ամէն մտաւորական հայ կխոս-

³³ Գ. Նժդեհ, Ցեղի յաւիտենական զենքը, Հատընտիր, 2001 թ., էջ 332-333, 337-338:

³⁴ «Տարօնի Արծիւ», Սոփիա, 1938, թիւ 5-6, էջ 16, արտատպութիւնը՝ Գ. Նժդեհ, Հատընտիր, էջ 339:

տովանի, որ Մամիկոնեանների Հայաստանը - թեկուզ յաճախ կիսուած, կիսանկախ, կիսակործան - աւելի՛ հայկական է, աւելի՛ հայրենիք, եւ աւելի՛ պաշտամունք պարտադրող, քան է՛ր նոյնը՝ Տիգրան Աշխարհակալի կամ Արտաշէսի օրով: Ո՞ր փնտրել սրա գաղտնիքը:

Հոգեբանական այդ իրողութեան պատճառներէն առաջինը նրանում է, որ Տարօնի ստեղծած արժէքներէն շատերը կրում են համահայկական կնիք, երկրորդը՝ նրանք վաւերական են, անմեռ, երրորդ պատճառը - դա Մամիկոնեանների՝ հայու եւ Հայաստանի յաւիտենականով ապրելու, նրանց համար անշահասիրաբար գործելու ու արիաբար մեռնելու ուխտն է: Այո՛, մեր ցեղի յաւիտենականը նուաճող գրեթէ բոլոր հոգեւոր զէնքերը - Լուսեղէն այբուբէն, քաջաքաջ արիւթիւն, անցաւորը յաւիտենականին գոհաբերելու տենչ, կենսաբանական բարոյական, հայրենակրօնութիւն - այդ բոլորը, գրեթէ բոլորը, մեզ տուել է Տարօնը: Ճիշդ է, սուրբ է հայրենի երկրի ամէն մի բուռ հողը, սակայն ճիշդ է եւ այն, որ հայրենիքներն ունեն իրենց պատմառազմագիտական տեսակէտից ամենանուիրական ու ամենակարեւոր երկրամասը,- ա՛յն երկրամասը, ուր ցեղը ամենէն շա՛տ է արիւն թափել, կուտորական ջանքեր դիզել, հերոսական ու պատմութիւն ստեղծել... Ամէն երկիր իր «Տարօնը» ունի: Հարցրէք ազգերին - նրանք սրբազան սարսուռով կարտասանեն իրենց «Տարօնի» անունը»³⁵:

Իրեն ուղղուած այն մեղադրանքին, թէ իբր «տարօնական ոգիի առաջնորդները կը պահանջեն, որ ամբողջական Հայաստանի ոգիին փոխարինէ անոր մէկ գաւառին անունը», Գ. Նժդեհը պատասխանում է, որ ինքը ոչ թէ «Տարօն» է քարոզում, այլ «տարօնականութիւն», որը հոգեւոր բովանդակութիւն ունի: «Իմ յօդուածի (Ցեղի յաւիտենական զէնքը - Ռ. Հ.) առաջին տողերը բաւական չէի՞ն ցանկութեան դէպքում հասկանալու, որ տարօնականութիւնը եւ համարել եմ մեր ցեղի ոգու (դուք ասէք - «Հայաստանի ոգու») զոյգ զծերը - յաւիտենական արժէքներ ստեղծելու խանդ, եւ այդ արժէքների համար քաջաբար մեռնելու ուխտաւորութիւն... Ո՞ր հայ գրողը, ո՞ր ճշմարիտ հայրենասէրը եւ մասնաւորապէս ո՞ր ռազմիկը Հայաստանին սպառնացող վտանգի վայրկեաններին չի ոգեկոչել հայրենիքի համար մեռնել ուխտած Մամիկոնեանների օրինակը: Ե՞րբ է հայ սուրբ գործել առանց Վարդանի եւ գրիչը շարժուել առանց Մեսրոպի անունը տալու... Մեր Եկեղեցին ամենայն երկիւղածութեամբ ու պաշտամունքով, դարեր ու դարեր տօնում է տարօնականութեան երկու մեծափառ գործերը - գրերի գիտը եւ Աւարայրը... Ի՞նչ է նշանակում, երբ Հայ Եկեղեցին սրբացնում է Մամիկոնեան ոգին, այդ ոգու կրողներին - արդեօք դա միայն երախտագիտութեան տո՞ւրք է, թէ՞ նաեւ խորագոյն մտահոգութիւն հայրենիքի ապագայի հանդէպ: Սրբացնելով ու յաւերժացնելով Մամիկոնեանների ուխտը՝ Եկեղեցին մեր ժողովրդին տուած է ինքնապաշտպանութեան զէնքերից ամենահատուն ու յաղթականը - «Մահ գիտացեալը...»: Տարօնականութիւնը եւ անուանել եմ «ցեղի առաջին հոգեւոր զէնքը», քանզի ծանօթ եմ այն դժնդակ պայմաններին, որոնց մէջ մեր ժողովուրդը վարեց իր անհաւասար գոյամարտը եւ հարկադրաբար պիտի վարէ եւ վաղը: Իսկ վտանգի ժամանակ - լաւ հասկանանք այդ - «սուրբ վարձու չեն

³⁵ «Ցեղի յաւիտենական զէնքը», «Տարօնի Արծիւ», ամսագիր, Սոֆիա, 1938 թ., թիւ 1-2, Գ. Նժդեհ, Հատընտիր, Երեւան, 2001 թ., էջ 328-329:

առնում»: Այդ ասե՛լ է, որ մենք պայքարի մեր հոգեւոր զենքերն ու մտքի մեր ղեկավար սկզբունքները պիտի առնենք ոչ թէ մեր ցեղի էութեան անհարազատ օտարոտի վարդապետութիւններէն, այլ մեր պատմութեան յաւիտենական շարժը վարող ոգուց: Այդ ոգին... տարօնականութիւնն է մեզ համար»³⁶:

Հայկ Ասատրեանի հարցաքննութեան արձանագրութիւնից հնարաւորութիւն ենք ստանում որոշակի պատկերացում կազմել տարօնական շարժման աշխարհագրութեան, ընդգրկումների ու ազդեցութեան մասին:

Նա հարցաքննութեան մէջ նշում է, որ տարօնական կազմակերպութիւններ կային ԱՄՆ-ի Աքրուն քաղաքում (ղեկավարներ՝ Արիս Տէր-Իսրայէլեան, Հայկ Մելոյեան, Սեմերուշեան), Նիւ Եորքում (Գեղակ Գեղամեան, Արաքսիա Խանիկեան), Ման Ֆրանցիսկոյում (Մարգարեան, Աջմարեան, Մամիկոնեան), Սիրիայում (Արտաշէս Յարութիւնեան), Մարսելում (Սմբատ Բորեան, Ներսիսեան, Խոռեան, Փոլոյեան), Սոֆիայում (Աստուածատուրեան), Պլովդիւում (Նշան Դաւիդեան, Մարտիկ Դոդրամաճեան, Մկրտիչ Թումասեան, Պետրոս Բանդլեան, Բոստանջեան)³⁷:

Տարբեր աղբիւրներից յայտնի է նաեւ, որ տարօնականութեան կառոյց կար նաեւ Ռումինիայում:

³⁶ «Ինչո՞ւ տարօնականութիւն», Հատընտիր, էջ 341-343:

Հ. Ասատրեանի հաւանաբար 1945 թ. հարցաքննութեան արձանագրութիւնը:

³⁷ Ռ. Համբարձումեան, Գարեգին Նժդեհ, Կենսագրական յաւելումներ..., էջ 196-200, 458: